

С. О. Кости́лева

*Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»*

S. O. Kostyleva

*National Technical University of Ukraine
«Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute»*

ОБРАЗИ ЄВРОПИ У НАРАТИВАХ ПІДРУЧНИКІВ З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ДЛЯ ВИЩОЇ ШКОЛИ

Images of Europe in the Narratives of University Textbooks on the History of Ukraine

У статті проаналізовано репрезентації образу Європи в сучасних українських підручниках для вишів. Серед іншого у фокусі дослідження перебувають способи визначення і представлення історичних коренів європейської ідентичності України та спільної європейської історії. Обґрунтовано висновок про те, що європейський компонент у змістовному наповненні навчальних видань для вищої школи досить помітний. Спостерігається також тенденція, в міру подальшої інтеграції України до ЄС, до актуалізації та посилення цього тематичного напрямку. При цьому імідж Європи у вітчизняних вишівських підручниках постає передусім через розкриття та популяризацію ідей і цінностей, які протягом багатьох століть були характерними й для українського суспільства.

Ключові слова: Європа, історія України, вузівські підручники, євроінтеграція.

The article examines the question of how the image of Europe is represented in Ukrainian textbooks for universities. It is noted that textbooks are the most useful among all kinds of sources that make it possible to explore the transformation of European images. They find their place and the dynamics of the political movement and the impulsive reactions that take place in the media. At the same time, they convey the knowledge that the state considers important and represent those ideas and values discussed in society. Thus, the textbooks also contain a vision of the future.

In the light of all these events, the following questions are urgent: how European values are reflected in the scientific and educational process, whether there is an awareness of the difference between the European and «non-European» world

and how the issue of European identity is covered in Ukraine. Is the textbook presented in Ukraine as a European country, how the historical roots of the European identity of Ukraine are determined, how the common European history is presented in Ukrainian textbooks, and so on.

It is concluded that the European component is quite noticeable in the textbooks. As Ukraine continues to integrate into the EU, it is becoming more and more actualized and intensifying. Practically all stages of Ukrainian history contain plots related to the history of Europe, which are tangent or fit into its context. The history of Ukraine is correlated with the processes taking place in Europe as regards the formation of state and society in them, the interaction of cultures, etc. Emphasizing the influence of the European economy, politics and culture has positively influenced the development of Ukraine.

The Ukrainian textbooks form a largely positive image of Europe. The term «European» is generally used as a positive factor and positive quality, that is, developed, cultural, modern advanced, etc. The image of Europe in textbooks is presented primarily in the form of ideas and values, which for many centuries were also characteristic of Ukrainian society.

Keywords: Europe, history of Ukraine, university textbooks, eurointegration.

У європейській інтеграції та ставленні до неї у світі просто на наших очах відбуваються визначні зміни. Якщо у 1990-х рр. поняття «європейського дому», що постало спочатку в Східній Європі, а потім швидко поширилося в Західній, було доволі популярним, то наразі метафора «спільного європейського дому» не так часто постає в наукових та публічних дискусіях. Ба більше, в Західній Європі виразне неабияке розчарування в європейському проєкті й навіть намітилися рухи, спрямовані на вихід з Європейського Союзу (виразний приклад тут Brexit).

У Східно-Центральній Європі ейфорію, яка супроводжувала вступ низки країн до Європи в 1990-ті рр., також змінила певна зневіра, хоча участь в органах управління ЄС уже стала звичною. Лише в країнах Східного Партнерства ідея Європи досі асоціюється з духом оптимізму, а євроінтеграція — зі стабільністю, продуктивністю, ефективною економічною діяльністю, цивілізаційним прогресом, сучасністю, процвітаням та міццю. Тож цей процес має певну привабливість, яка лінгвістично проявляється у використанні слова «Європа».

Не винятком тут є й Україна. Події Євромайдану в 2013–2014 рр., приводом до якого стала відмова української влади під керівництвом Віктора Януковича підписати Договір про асоціацію з Європейським Союзом, продемонстрували мобілізаційну складову проєвропейського бачення. Євро-

пейський вибір Україна наразі демонструє в законотворчій роботі та реформаторській діяльності, що засвідчує сподівання влади підготувати країну до її вступу в ЄС. Натомість для Росії втрата впливу на Україну стала причиною активізації антизахідної політики та силових дій у Криму та на Сході України.

Принагідно слід згадати, як непросто в академічній науці відбувалося становлення самого поняття «Європа», визначення його сенсу й сутності, питань кордонів і того, кого, власне, слід вважати належним до Європи, а кого ні. Тривалий час побутували думки, що в основу європейської ідентичності покладено грецьку філософію, римське право і християнську віру. Греко-римська спадщина, що проявилась у мистецтві й літературі, філософських доктринах, раціональних науках та системах правління, у Середні віки була доповнена християнським віровченням і утворила відповідний наратив. У період творення імперії Карла Великого, названого пізніше «батьком Європи», а саму історію — епохою Великих географічних відкриттів, Ренесансу, Реформації й Просвітництва, Європа набула персоніфікованого вигляду і сформувала специфічну ідентичність. У XIX ст. індустріалізація розширила спільний європейський простір і економічно забезпечила положення континенту як панівного чинника глобальної могутності. І, нарешті, введення противаг і стримувань для політиків у владі й ідеалів суверенітету народу і прав людини та громадянина були представлені як досягнення європейської історії та підтримували норму, що тепер є стандартом для членства в ЄС. Але за лаштунками цієї схеми приховувались ґрунтовні розбіжності і дезінтеграційні процеси. Це особливо продемонстрували дві світові війни у XX ст. Тож академічні вчені давно попереджали про небезпеку таких цілеспрямованих конструкцій, рекомендуючи натомість обрати точкою відліку різноманітність і роз'єднаність у роздумах про європейську історію. Нині науковці здебільшого сходяться на думці про те, що Європу слід розглядати як різноманітний, історично змінюваний «набір якостей», котрий не може бути статичним (Образ Европы... 2017).

Найбільші розбіжності наразі існують між Західною та Східною Європою. Як показують останні події в Угорщині, Польщі й Словаччині, певні образи Європи мешканці Східної Європи сприймають зовсім не так, як на Заході. Це стосується, зокрема, проблем релігійності, змін у етнічному складі населення, ставлення до націоналізму, політики пам'яті. Скажімо, через «занепад релігійності» в Західній Європі, де втрачається зв'язок з християнством та все більше поширюються неєвропейські етнічні зміни в результаті міграції, у східноєвропейців складається думка про те, що вони насправді «найкращі європейці», бо, на відміну від еліт на заході континенту, зали-

шилися вірними «класичним західним цінностям». Православні європейські мислителі навіть вказують на великий внесок, який Східна Європа може принести в Європу — такий собі новий вимір духовності, за рахунок, зокрема, православної віри (хоча давній форпост православної віри — Візантія — тепер практично відсутній у колективній пам'яті латинської Європи) (Образ Европы... 2017, с. 8).

Значну відмінність між моделями Західної і Східної Європи відіграє ставлення до націоналізму, адже після десятилітніх спроб комуністичних урядів нівелювати національну ідентичність, нині спостерігається її ренесанс. Ще один аспект, який відрізняє східноєвропейську ідентичність від західної — ставлення до Росії. Це стосується всіх країн з історичними коренями на Заході, які залишалися під контролем Росії в XIX і XX ст. Тут домінували гасла про «повернення до Європи», хоча їм також протиставлялися твердження про те, що ці країни завжди були в Європі й вважали себе носіями європейської культури. Нині також кавказькі народи (грузини та вірмени) так само наполягають на своєму духовно-релігійному зв'язку з європейською культурою.

Активні дії Росії 2008 р. у Грузії, а від 2014 р. і в Україні, набагато виразніше відчуваються в Східній Європі, ніж на заході континенту. Водночас усі ці події призвели до того, що давні ідеологічні міфи про «слов'янське братерство» в сучасних умовах притлумилися й почали змінюватися на більш «прагматичні» міркування.

Мета статті — простежити трансформації образів Європи в сучасних підручниках з історії України для вищої школи. Навчальні видання з вітчизняної історії в контексті дослідження заявленої теми мають, на нашу думку, велике значення: з одного боку, в них віддзеркалюються і динаміка політичного руху, і імпульсивні реакції медіа. Проте з іншого боку (і це головне), саме ці видання ретранслюють і передають знання, які сучасна українська держава вважає важливими, та репрезентують ті ідеї й цінності, які обговорюються в суспільстві. Таким чином, навчальні видання свідчать не лише про стан сучасної свідомості суспільства, але й також, певною мірою, про «бачення майбутнього».

Конкретними завданнями дослідження є з'ясування таких питань: як європейські цінності віддзеркалюються в науково-освітньому процесі загалом і навчальних виданнях зокрема; чи проглядається усвідомлення різниці між європейським і «неєвропейським» світом та як висвітлюються в Україні питання європейської ідентичності; чи подана Україна в навчальних виданнях як європейська країна; як саме визначаються історичні корені європейської ідентичності України; як представлено спільну європейську історію.

Одразу зазначимо: в українських навчальних виданнях ніколи не поставало питання й не виникало жодних сумнівів щодо того, чи є Україна частиною Європи. Традиційно вважається, що Україна є центром Європи й географічно та історично завжди була її складовою. З цього випливає й логіка європейської та євроатлантичної інтеграції. В одному з підручників на цю тему автор наголошує, що геополітично Україна входить до країн Балто-Чорноморського субрегіону («осі Європи»), від яких значною мірою залежить стабільність усієї Євроатлантичної системи. Йдеться про держави Балтії, Польщу, Україну, Білорусь, Угорщину, Чехію, Словаччину, Румунію. В полі зовнішнього тяжіння України знаходяться понад 30 країн. Понад те, її територією проходять найбільш короткі та зручні шляхи на напрямках Балтика — Чорне море, Північна й Центральна Європа — Закавказзя та Центральна Азія. Через Україну проходять основні транзитні товаропотоки між Європою і Азією, Північчю і Півднем. Україна — друга за територією держава Європи і має відносно велику кількість населення. Отже, вона є своєрідним буфером між Європою та Російською Федерацією — таким собі центром, де стикаються інтереси Заходу і Сходу. До того ж ідея європейської і євроатлантичної інтеграції України має глибокі історичні корені (Кордон, М. В. 2010).

Відповідно, у навчальних виданнях для вищої школи історія України незмінно висвітлюється в європейському ракурсі, тобто як частина Європейської історії та європейської цивілізації. Так, характеризуючи кам'яну добу, О. Д. Бойко зазначає: «Наш регіон, як і Європа загалом, не входив до ареалу антропогенезу, тобто місцевості, де відбувся процес олюднення високо-розвиненої мавпи» (Бойко, О. Д. 2006, с. 6). Далі автор підкреслює спільність цивілізаційного розвитку України та Європи: «У період неоліту зародилася селянська (землеробська) цивілізація, яка незабаром стала панівною в Європі аж до виникнення і широкої розбудови міст» (Бойко, О. Д. 2006, с. 12).

Так само первісна історія розглядається й у регіональному харківському підручнику Л. Жванко «Краєзнавство». Розповідаючи про льодовиковий період, авторка наголошує, що він спонукав тогочасне населення Європи — неандертальців — широко користуватися вогнем. На Харківщині про ті далекі часи свідчить стоянка Деркул на Сіверському Дінці (Жванко, Л. М. 2010, с. 23). В тому самому підручнику про середньостогівську культуру, сліди якої знайдено на території області, зазначено, що тут уперше в Європі, а окремі дослідники стверджують, що й у світі, приручили коня, диким предком якого був тарпан (Жванко, Л. М. 2010, с. 26).

Скіфський і сарматський періоди в обох згаданих навчальних виданнях так само вписано у східноєвропейський просторово-часовий вимір. Навіть більше, в підручнику О. Д. Бойка сарматський період, що тривав у III ст.

до н. е., представлено як свідчення спорідненості й взаємовпливу формування європейської цивілізації. Зокрема, розповідаючи про воєнні традиції сарматів, автор підкреслив, що з часом «сарматська модель важко озброєної кінноти, внаслідок Великого переселення народів потрапила у Європу і суттєво вплинула на формування середньовічного лицарства» (Бойко, О. Д. 2006, с. 20).

Абсолютно природно автори вишівських навчальних видань приділяють велику увагу Античному періоду на землях сучасної України. Наголошується, що він прискорив історичний розвиток населення Криму, Наддністрянщини, Побужжя та Наддніпрянщини й надовго визначив південний вектор цивілізаційної орієнтації, що надалі сприяло тісним контактам Київської Русі та спадкоємиці грецької культури, колишньої еллінської колонії — Візантії (Бойко, О. Д. 2006, с. 24).

Говорячи про походження слов'ян, автори навчальних видань зазвичай називають Європу територією їхнього етногенезу і підкреслюють, що слов'яни були тут автохтонами. Показово, що маргінальні неєвропейські версії походження слов'ян зазнають критики. Так, у підручнику В. Ф. Панібудьласки та ін. спростовується «трипільсько-арійська» версія етногенезу українців, відповідно до якої український етнос уже існував за часів трипільської археологічної культури, тобто 5–7 тис. років тому. Автори справедливо відзначили, що немає ніяких серйозних наукових підстав вважати українцями стародавніх аріїв Індії та Ірану, та наголошують, що за такого підходу українська історія відразу випадає з загальноєвропейської. Адже більшість народів Європи виникли близько 1,5 тис. років тому. Натомість «ранньослов'янська концепція» етногенезу українського народу, на думку авторів, узгоджується з загальними законами етнічного розвитку середньовічної Європи. Більшість європейських народів, які перебували в зоні впливу Римської імперії (французи, німці, англійці, іспанці, чехи, серби, хорвати, поляки та ін.), сформувались у ранньому Середньовіччі, тобто в V–VII ст. (Панібудьласка, В. Ф. & Деревінський, В. Ф. & Макогон, В. П. & Тороп, А. В. 2007, с. 16).

Європейська складова міцно входить в українську історію періоду першого державного утворення у Східній Європі — Київської Русі. Навколо того, чи принесли нормани (варяги) державність на Русь, і досі існує давня невирішена проблема (т. зв. норманська теорія). Поза тим навряд чи можна заперечити те, що в основу консолідації слов'янських земель варяги поклали модель централізованої західноєвропейської держави, а не традиційної для Руської землі федерації племен, а перші їхні князі в Києві — Хельг (Олег), Інгвар (Ігор), Хельга (Ольга) носили скандинавські імена.

В українських навчальних виданнях зазвичай підкреслюється, що правління князя Святослава припало на час становлення ранньофеодальних держав у Європі й перша давньоруська держава формувалася за європейським стандартом. Продовжуючи політику руських князів щодо збирання навколо Києва слов'янських земель, князь Володимир воєнними походами 981–993 рр. завершив тривале формування території Київської держави. Саме тоді остаточно визначились і закріпились кордони Русі, які загалом збігалися з етнічними межами східних слов'ян. На півночі вони простягнулися до Чудського, Ладозького та Онезького озер, на півдні — до Дону, Росі, Сули та Південного Бугу, на сході — до межиріччя Оки й Волги, на Заході — до Дністра, Карпат, Західного Бугу, Німану, Західної Двіни, зайнявши майже 800 тис. км² (Бойко, О. Д. 2006, с. 24).

У підручнику В. Ф. Панібудьласки та ін. відзначено, що в подальшому територія держави розширювалася за рахунок приєднання слов'янських і неслов'янських племен. Відтак на початку XI ст. територія Київської держави становила 1,1 тис. км², населення — близько 4,5 млн. осіб. Відповідно, вона була найбільшою тогочасною європейською державою (Панібудьласка, В. Ф. & Деревінський, В. Ф. & Макогон, В. П. & Тороп, А. В. 2007, с. 42).

А ось період князювання Ярослава (1019–1054 рр.) автори навчальних видань для вищої школи подають не тільки як час найвищого розвитку і найбільшого піднесення Київської Русі, але й як період посилення єдності, централізації держави, її європеїзації (Бойко, О. Д. 2006, с. 41).

Однак постає питання: що саме в даному разі мається на увазі під «європеїзацією»? З одного боку — це династійні шлюби, які були характерною ознакою міжнародної політики середньовіччя. Автор наголосив, що масштаби, різновекторність і значущість укладених у межах «сімейної дипломатії» союзів дали змогу Ярославу стати впливовим європейським політиком, якого історики часто називають «тестем Європи». Але водночас ідеться ще й про внутрішній розвиток феодальної держави з її законами («Руська правда»), активною християнізацією, розвитком культури тощо (Бойко, О. Д. 2006, с. 42).

У досліджуваних навчальних виданнях наймогутнішою країною Європи Київська Русь зветься й за князювання Володимира Мономаха, а період феодальної роздрібненості подано як закономірний етап у розвитку суспільства та загальноєвропейську тенденцію. І тут також постає закономірне запитання: як так сталося, що така розвинена держава невдовзі занепадала? Основною причиною подальшого відставання слов'янських земель від Західної Європи деякі автори називають монголо-татарську навалу. О. Д. Бойко, наприклад, робить наголос передусім на поступовому витісненні у зносинах між князем і місцевою знаттю принципу васалітету та запровадженні сис-

теми підданства. Саме права і свободи, що базувалися на васалітеті, згодом лягли в основу європейської правової системи, сприяли формуванню буржуазних відносин. Натомість з приходом на Русь монголів принцип васалітету активно витіснили системою підданства.

Отже, загальмувавши соціально-економічний розвиток Русі, суттєво деформували суспільні відносини, помітно вплинувши на етнічні процеси, якісно змінивши структуру влади в північно-східних руських землях, монгольська навала та золотоординський гніт позначилися на Східній Європі, глибинно, на багато століть наперед, «скоригували» її історію (Бойко, О. Д. 2006, с. 53–54).

Разом із цим деякі автори намагаються (слідом за старими ідеологічними схемами) подавати Україну ледь не як «рятівницю Європи», що видається дещо перебільшеним. «Але визвольна боротьба, — йдеться, наприклад, у підручнику з історії України, виданому в Черкаському державному технологічному університеті, — яка на завойованих землях не припинялася, змусила Батия відмовитись від завоювання інших європейських країн. У цьому контексті можна стверджувати, що наші предки врятували від загибелі європейську цивілізацію, століттями розплачуючись за це своєю гіркою долею» (Бушин, М. І. & Гуржій, О. І., ред. 2016, с. 60).

Наступний період української історії — Галицько-Волинський — висвітлюється в досліджуваних виданнях як суцільно зорієнтований на Захід. Аби підтвердити, що князь Роман став помітною фігурою на європейській історичній сцені, нерідко згадують пропозицію Папи Римського 1204 р.: в обмін на перехід князя до католицизму коронувати його. Про пріоритет західноєвропейського вектору, на думку О. Д. Бойка, свідчить також те, що Галицько-Волинський князь втягнувся в жорстоку боротьбу між Гогенштауфенами й Вельфами, яка загострилася в тогочасній католицькій Європі (Бойко, О. Д. 2006, с. 74).

Між сучасними науковцями, і про це свідчать навчальні видання, немає дискусій щодо значення цього періоду в історії України. Зазвичай наголошується, що Галицько-Волинське князівство, як безпосередній спадкоємець Київської Русі, розширило та посилило сфери дії західноєвропейської культури й сприяло поступовому подоланню однобічного візантійського впливу. Серед таких впливів, зокрема, наводять як приклад те, що Данило Галицький запропонував європейське самоврядування в містах. Засновник Львова, Холма, він також активно поширював різноманітні західні культурні впливи (Бушин, М. І. & Гуржій, О. І., ред. 2016, с. 61).

В згаданому підручнику автори користуються періодизацією академіка В. Литвина, яка поєднує два періоди в один — т.зв. Київсько-Галицький (дру-

га половина IX ст. — 1340-ві рр.). Цікаво, що «зв'язки з Європою» визначено тут як одну з визначних характеристик: «у цей час було запроваджено християнство, встановлені зв'язки з Західною Європою та формувався і розвивався український народ окремо від інших — російського і білоруського» (Бушин, М. І. & Гуржій, О. І., ред. 2016, с. 15–16).

До найбільш «європейських» періодів в історії України можна без сумніву віднести Польсько-Литовський. На відміну від Московії, яка 300 років лишалася під ординським впливом, Україну невдовзі, після того як її звільнили литовці, опинилась у складі потужної східноєвропейської держави — Великого князівства Литовського. Отже, в навчальних виданнях нерідко наголошується, що «характерною рисою Великого князівства був устрій подібний до західноєвропейського» (Бушин, М. І. & Гуржій, О. І., ред. 2016, с. 70).

Водночас чимало авторів саме в цьому періоді знаходять місце для критики «західних сусідів» — насамперед через насадження католицизму. Тут виникає певна дилема. Як зазначає один із авторів, падіння Константинополя 1453 р. призвело до того, що православне духовенство втратило позиції, а католицьке стало панівною ідеологічною силою, «яка несла українцям, з одного боку, європейську культуру та цивілізацію, а з іншого — окатоличення, ополячення, тобто денационалізацію» (Бойко, О. Д. 2006, с. 92). Так, у розділі, присвяченому національно-культурному та релігійному руху в Україні, М. В. Лазарович відзначає, що «захоплюючи українські землі й посилюючи кріпосницький гніт, поляки намагалися також змусити український народ зректися рідної мови, культури та церкви, ставили за мету повністю його денационалізувати. Така політика мала забезпечити завойовникам безперешкодний доступ до економічних багатств України, підпорядкувати їм політичне та культурне життя українців» (Лазарович, М. В. 2013).

Насправді варто зазначити, що українці опинились у цей період по обидві сторони релігійного конфлікту між православною і католицької церквами, який мав не лише негативні наслідки, але й спонукав до дії. В історичній перспективі саме внаслідок цієї боротьби, Українська греко-католицька церква стала згодом однією з найбільш національних проєвропейських церков. Водночас Польсько-Литовський період характеризувався численними європейськими впливами, які вагомо позначались на економічному, культурному, соціальному та ін. розвитку України (будівництво фортець, замків, прихід на українські землі Магдебурзького права, вплив бароко та інші виразні символи європеїзації). Вплив європейської культури на Україну простежується також у книгодрукуванні, освіті, архітектурі тощо. Значний прогрес відбувся в освіті, зокрема православної. Києво-братський, або Києво-Могилянський колегіум, який згодом отримав статус академії, перебував на рів-

ні західноєвропейських університетів, тут викладали філософію, математику, риторичку, слов'янську, грецьку, латинську, польську мови. При цьому вихованці академії часто продовжували навчання в університетах Парижа, Рима, Відня, Гейдельберга (Бушин, М. І. & Гуржій, О. І., ред. 2016, с. 81).

Як слушно відзначають автори навчальних видань, для розвитку культури багато значило книгодрукування, яке поширилося в Україні в другій половині XVI ст. 1573 р. у Львові було відкрито першу українську друкарню, одним із засновників якої був Іван Федорович (Федоров). Оволодівши друкарським мистецтвом у Європі, фундатор постійного книгодрукування в Україні І. Федорович так висловив сенс свого життя: «Належить мені по світу розсіювати і всім роздавати духовну цю їжу». Українські архітектори вміло поєднували в будівництві український національний стиль з кращими надбаннями європейського ренесансу (Бушин, М. І. & Гуржій, О. І., ред. 2016, с. 81, 85).

Автори підручників звертають увагу й на появу в Україні жанру інтермедій, що свідчить про розвиток українського театрального мистецтва в руслі європейської традиції, адже еквівалентом української інтермедії були тогочасні комедія дель арте в Італії, фарси у Франції, інтерлюдії в Англії. Донині збереглося понад 40 інтермедій. Непересічне значення інтермедій полягає в тому, що вони вивели на сцену українську пісню та мову (Бойко, О. Д. 2006, с. 172).

Також у навчальних виданнях підкреслюється, що хоча бароковий стиль в українських землях з'явився ще наприкінці XVI ст., поширився він лише в другій половині XVII–XVIII ст. Але важливо мати на увазі, що на Правобережжі бароко розвивалося на основі європейської традиції й було досить близьким до першоджерела. Європеїзація України тривала і в інших сферах. Характерною рисою міського життя була цехова організація. Відповідно до західноєвропейських зразків населення українських міст об'єднувалось у цехи: зброярів, будівельників, шевців, аптекарів. Кожен цех мав статут, органи управління з виборними «цехмайстрами» на чолі. За польсько-литовської доби поширилося в містах України магдебурзьке право і протягом XV–XVII ст. воно стало основою життя значної кількості міст України (Львів (1356), Кременець (1374), Київ (1494–1497) тощо (Бойко, О. Д. 2006, с. 93).

Період Козацької держави у навчальних виданнях для вищів так само вписується в загальноєвропейський контекст. Один з розділів черкаського підручника має, в цьому контексті, досить виразну назву: «Національно-визвольна війна й козацька держава в контексті загальноєвропейського простору». «Важливе місце в системі державного будівництва належало армії, — зазначено в цьому виданні. — В ході козацької війни середини XVII ст. вона

досягла 300 тисяч чоловік — це була масова народна армія, найбільша в Європі» (Бушин, М. І. & Гуржій, О. І., ред. 2016, с. 103, 115). В контексті європейських цінностей оцінюється і Запорізька Січ, яка «стала чи не єдиною демократичною республікою в тогочасній феодальній Європі, у якій не було кріпацтва. На українських землях не було практично жодної сфери життя, яка б залишилася поза увагою Коша війська Запорізького» (Панібудьласка, В. Ф. & Деревінський, В. Ф. & Макогон, В. П. & Тороп, А. В. 2007, с. 44).

Апогей правління гетьмана Мазепи, відповідно до змісту низки навчальних видань, — це спроба вирватися з-під влади царської Росії та повернутися до Європи. До того ж козаки Мазепи воювали проти росіян на боці шведів. Сам гетьман називається в підручниках одним із найбагатших феодалів Європи. О. Д. Бойко, наприклад, зазначив, що як високоосвічена людина, котра дбає про майбутнє, гетьман значну частину власних коштів віддавав на розвиток культури та релігії. Проте головною його метою було об'єднати в межах однієї держави всі українські землі — Лівобережжя, Правобережжя, Запорожжя та Слобожанщину. І. Мазепа мріяв про постання станової держави західноєвропейського зразка. Ідеальною моделлю, на його думку, була Річ Посполита (Бойко, О. Д. 2006, с. 147; Пасічник, М. С. 2006).

В європейському ракурсі розглядається в українських навчальних посібниках і Конституція Пилипа Орлика. В одному з таких видань наголошується, що «уперше в Європі було вироблено реальну модель вільної незалежної держави, заснованої на природному праві народу на свободу й самовизначення, модель, що базувалася на незаних досі демократичних засадах суспільного життя» (Бойко, О. Д. 2006, с. 150). В іншому виданні підкреслено, що Пилип Орлик був політиком, який розумів справжні колоніальні цілі царизму і визначив роль України у збереженні спокою та рівноваги в Європі. Конституція Пилипа Орлика — політичний і правовий документ загальнолюдської цінності. Він був першим із українських державних діячів, які шукали підтримки у держав Західної Європи (Пасічник, М. С. 2006).

Автори підручників наголошують на тому, що після приєднання до Росії, в Україні ще певний час зберігався європейський вплив. Українська революція 1648–1676 рр., поступальний розвиток буржуазних відносин, перебування українських земель у складі різних іноземних держав, загальноєвропейські ідеї та процеси періоду пізнього Ренесансу, доби Реформації, часів Прогресу наклали помітний відбиток на розвиток української культури. Знову таки, в навчальних виданнях згадується Києво-Могилянська академія, яка справила великий вплив на розвиток освіти й науки в Україні. 1701 р. колегіум було перетворено на академію. Зазначається, що цей навчальний заклад став важливим осередком культури, вплив якого поширювався на Росію та

інші країни Європи. За зразком Київської академії було засновано колегіуми в Чернігові, Харкові, Переяславі. Тривалий час це був єдиний вищий навчальний заклад Східної Європи. В академії було вироблено чітку систему організації навчання, розраховану на 12 років, яка не поступалася за змістом навчальному процесові тодішніх європейських університетів. На початку XVIII ст. тут навчалось дві тисячі студентів (Бойко, О. Д. 2006, с. 168).

Разом із тим підкреслюється, що ще у гетьманську добу чимало українців навчались у європейських університетах. Так, сподвижник гетьмана І. Виговського Ю. Немирич навчався в Лейдені, Амстердамі, Оксфорді, Кембриджі та Парижі. Студіюючи в Сорбонні, він захистив і опублікував дисертацію магістра права. С. Десницький з Ніжина закінчив університет у Глазго, захистивши магістерську й докторську дисертації (Лазарович, М. В. & Лазарович, Н. А. 2012).

У сюжетах, присвячених XIX ст., Європа фігурує в контексті промислової модернізації в Російській імперії, а також впливу західноєвропейської думки на розвиток теорії націоналізму в Україні. Значне місце у підручниках також відведено західноукраїнським землям, які перебували в складі Австро-Угорщини. Цікавим європейським явищем, яке не часто висвітлюється, було масонство. Загалом масонський рух в Україні був значно слабшим, ніж у Європі. «Вільні каменярі» на українському ґрунті діяли досить пасивно, неузгоджено. Разом із тим, поява на українському ґрунті масонства стала, з одного боку, свідченням поширення новітніх європейських ідей і традицій, з іншого — показником зростання опозиційності панівному режимові ліберальної еліти (Бойко, О. Д. 2006, с. 186).

Значно менше згадується про європейський вплив на Україну в XX ст., особливо за часів комуністичного правління. Певним винятком тут є період українізації 1920-х рр. — «українського відродження», де європейська тема знову активізується. В одному з підручників зазначено, що за умов офіційно дозволеної українізації відбувалися гострі дискусії, як краще зберегти самотність української культури. Було два шляхи — органічно поєднатися зі світовою культурою чи перетворитися на культурну провінцію. Відповідь на питання загострювалася політичним забарвленням: чому Москва, а не Україна безпосередньо репрезентує українську культуру в Європі. В дискусії виділялися «ваплітяни» М. Хвильовий, П. Тичина, Ю. Яновський та неокласики М. Зеров, М. Рильський та ін. Під гаслом орієнтації на «психологічну Європу» вони вважали європеїзм за шлях українського народу до національного відродження на основі високої європейської культури (Бушин, М. І. & Гуржій, О. І., ред. 2016, с. 342). В харківському підручнику «Краєзнавство» авторка наголошує, що саме ВАПЛІТЕ — «Вільна академія про-

летарської літератури», стояла на засадах творення нової української літератури шляхом засвоєння найкращих здобутків західноєвропейської культури. А її фактичний лідер М. Хвильовий висунув гасло «Геть від Москви!» (Жванко, Л. М. 2010, с. 153).

Ще один сюжет привертає увагу авторів підручників до європейського контексту. Він пов'язаний з розвитком українського націоналізму напередодні Другої світової війни. Про український інтегральний націоналізм в одному з підручників визнається, що він цілком очевидно містив елементи фашизму й тоталітаризму. Автори пояснюють це тим, що в 1920-х рр. ці тенденції поширювалися в усій Європі. Вони справляли значний вплив (це особливо стосується італійського фашизму) й на країни Східної Європи. Але, як стверджує Іван Лисяк-Рудницький, «західний фашизм», що розвинувся в міському промисловому оточенні, «не був найближчим родичем українського інтегрального націоналізму». Останній куди ближче стояв до таких праворадикальних рухів східноєвропейських аграрних суспільств, як «Залізна гвардія» в Румунії, «Усташі» в Хорватії, «Стріла і хрест» в Угорщині й аналогічних рухів у Словаччині та Польщі. Врешті-решт автори наголошують на тому, що український інтегральний націоналізм мав незалежне походження і його коріння містилось у власному суспільстві (Бушин, М. І. & Гуржій, О. І., ред. 2016, с. 379).

В розділах сучасних підручників про Другу світову війну новим віянням є те, що почали згадувати про українців, які воювали з Гітлером у складі армій інших країн. «Неможливо переоцінити, — йдеться в одному з підручників, — внесок українського народу до загальної перемоги у Другій світовій війні. Так, на фронтах в різних частинах Європи воювали близько 14 млн. українців, які своїми діями та власним життям наближали солодку мить перемоги» (Бушин, М. І. & Гуржій, О. І., ред. 2016, с. 431).

Після Помаранчевої революції й особливо Революції Гідності з'явилися цілі розділи і навіть окремі підручники, де розповідається про шлях інтеграції України до Європи (Кордон, М. В. 2010).

Цікаво, що європейські ідеї автори деяких підручників намагалися використовувати для визначення в гострих політичних дискусіях. Так, автори навчального посібника В. Б. Гарін, І. А. Кіпцар, О. В. Кондратенко обстоювали питання про надання російській мові статусу другої державної, апелюючи при цьому до європейських цінностей. При цьому автори наводили той факт, що близько половини населення України є російськомовною, і «в будь-якій демократичній країні російська мова була б, безумовно, визнана державною. Проте уряд і парламент України штучно затягують рішення цього питання. Влада всіляко перешкоджає організації і проведенню загальнодержав-

ліканського референдуму про надання російській мові статусу державної, небезпідставно прогнозуючи неприйнятне для себе рішення більшості населення країни». Автори полемізують з думкою про те, що введення російської мови як другої державної перешкоджатиме поширенню української мови й помітно зміцнить російський вплив в Україні, що, в свою чергу, підточуватиме основи української незалежності. Проте, як показує історичний досвід багатьох провідних країн світу (Канада, Швейцарія, Бельгія і ін.), зазначають автори, двомовність і навіть багатомовність не підривають національної незалежності, а підсилюють демократичні тенденції в цих країнах. Тож «рано чи пізно, але питання про державну двомовність в Україні повинне знайти своє демократичне, цивілізоване рішення» (Гарін, В. Б. & Кіпцар, І. А. & Кондратенко, О. В. 2012).

Окремо варто звернути увагу на те, як віддзеркалюється європейський фактор у регіональних підручниках із красзнавства, зокрема східних областей. Так у згаданому підручнику Л. В. Жванко цей вплив доволі помітний. Скажімо, період заселення Слобожанщини порівнюється з загальноєвропейськими колонізаційними процесами XVII–XVIII ст. Авторка зазначила, що на південних кордонах Московської держави вже в першій половині XVII ст. виникли цілі українські колонії. За їх зразком і сформувалися згодом слобідські полки (Жванко, Л. М. 2010, с. 39).

Історія заснування міста Харкова також вписується в цьому підручнику у європейський контекст — передусім через географічне розташування міста: 50°00'21" північної широти та 36°13'45" східної довготи, на південь від Східно-Європейської рівнини (Жванко, Л. М. 2010, с. 52). Серед гіпотез про етимологію назви річки Харків, яка дала ім'я й місту, згадується давній загальноєвропейський корінь «Hark'» («срібло»), який постав в епоху індоєвропейської спільноти і датується V–IV тис. до н. е. Інакше кажучи, Харків — Срібна річка (можливо — Світла, Блискуча) (Жванко, Л. М. 2010, с. 57).

Щодо міста Харкова, то надалі воно згадується (в контексті 1920-х рр.) як «яскраве столичне місто «нове, залізобетонне», позначене європейським шармом (Жванко, Л. М. 2010, с. 91–92). Також і при розповіді про Харківській колегіум, що з'явився наприкінці XVIII ст., його назва пояснюється тим, що в Західній Європі, насамперед у Польщі, так називали навчальний заклад (сзуїтський колегіум), де існував відповідний поділ на вищі (богослов'я та філософія) та нижчі (риторика та інші) класи (Жванко, Л. М. 2010, с. 114).

Розповідаючи про певні постаті видатних харків'ян чи слобожанців, авторка підкреслила їхню загальноєвропейську значущість. Так, у підручнику наведено слова Паоло Коельйо про Г. Сковороду: «Я знаю, що в Україні 280 р. тому народився великий філософ і поет Григорій Сковорода, який об-

стоював первинність духа. Мені здається, він, може, як ніхто інший в Європі успішно дотримувався в житті Знаків Долі» (Жванко, Л. М. 2010, с. 81). В цьому самому підручнику вміщено оцінку значення видатного художника І. Рєпін, яку дав йому М. Попович: «Він продовжує художні традиції радше великих старих європейських майстрів — Веласкеса, Рембранта, ніж майстрів російського реалізму... Можна сказати, що Рєпін — один із блискучих синів України, які увійшли до загальноімперського культурного середовища і зробили величезний внесок у російську культуру... Рєпін, вийшовши з українського середовища на загальноімперський рівень, повертав Україні свій талант і справляв сильний вплив на розвиток реалістичного українського малярства» (Жванко, Л. М. 2010, с. 101).

Отже, як свідчить аналіз змісту навчальних видань з історії України, краєзнавства та ін. для вищої школи, європейський компонент є доволі помітним і, що далі Україна інтегрується до ЄС, то більше він актуалізується і посилюється. Практично всі етапи української історії містять сюжети, пов'язані з історією Європи, які дотичні чи вписуються в її контекст. Історія України корелюється з процесами, що відбуваються в Європі як щодо формування держави та суспільства, так і стосовно взаємодії між культурами. Підкреслюється позитивний вплив на розвиток України європейської економіки, політики та культури. Автори українських підручників також надають великого значення впливу релігії на формування міжетнічних і міжнародних відносин, подекуди конфліктних. Релігійні вірування, передусім християнство, формують бачення Європи не тільки як цивілізаційної моделі, створюють перспективу для об'єднання українців з європейською сім'єю, позаяк тут поширена та сама віра. При цьому автори українських підручників для вищої школи формують здебільшого позитивний образ Європи. Термін «європейський» переважно застосовується як позитивний, тобто розвинений, культурний, сучасний передовий і т. ін. Імідж Європи в підручниках репрезентовано передовсім у формі популяризації ідей та цінностей, які протягом багатьох століть були характерні й для українського суспільства.

Бойко, О. Д. 2006. *Історія України: Навчальний посібник*. К.: Академвидав.

Гарін, В. Б. & Кіпцар, І. А. & Кондратенко, О. В. 2012. *Історія України: Навчальний посібник*. К.: Центр учбової літератури.

Жванко, Л. М. 2010. *Краєзнавство: Конспект лекцій (для студентів усіх курсів)*. Харків.

Бушин, М. І. & Гуржій, О. І., ред. 2016. *Історія України: підручник для студентів неісторичних спеціальностей вищих навчальних закладів*. Черкаси: ЧДТУ.

Кордон, М. В. 2010. *Європейська та Євроатлантична інтеграція України: Навч. посібник*. К.: Центр учбової літератури.

Лазарович, М. В. & Лазарович, Н. А. 2012. *Історія України: відповіді на питання екзаменаційних білетів: навч. посіб.* К.: Знання, 2012.

Лазарович, М. В. 2013. *Історія України: навч. посіб.* К.: Знання.

Маєр, Р. 2017. Введение. *Образ Европы во времена перемен. Репрезентация учебников истории в странах Восточной Европы.* Львов: Панорама. С. 5–12.

Образ Европы во времена перемен. Репрезентация учебников истории в странах Восточной Европы. 2017. Львов: Панорама.

Пасічник, М. С. 2006. *Історія України: державницькі процеси, розвиток культури та політичні перспективи: навч. посіб.* К.: Знання.

Панібудьласка, В. Ф. & Деревінський, В. Ф. & Макогон, В. П. & Тороп, А. В. 2007. *Історія України: Конспект лекцій.* К.: КНУБА.

Boiko, O. D. 2006. *Istoriia Ukrainy: Navchalnyi posibnyk [History of Ukraine: Educational Book].* Kyiv: Akademvydav.

Harin, V. B. & Kiptsar, I. A. & Kondratenko, O. V. 2012. *Istoriia Ukrainy: Navchalnyi posibnyk [History of Ukraine: Educational Book]...* Kyiv: Tsentr uchbovoi literatury.

Zhvanko, L. M. 2010. *Kraieznavstvo: Konspekt lektsii (dlia studentiv usikh kursiv) [Local History: Abstract of Lectures (for All Students)].* Kharkiv.

Bushyn, M. I. & Hurzhii, O. I., red. 2016. *Istoriia Ukrainy: pidruchnyk dlia studentiv neistorychnykh spetsialnosti vyshchykh navchalnykh zakladiv [History of Ukraine: Textbook for Students of Non-Historical Faculties of Higher Educational Institutions].* Cherkasy: ChDTU.

Kordon, M. V. 2010. *Yevropeiska ta Yevroatlantychna intehtratsiia Ukrainy: Navch. Posibnyk [European and Euroatlantic Integration of Ukraine: Educational Book].* Kyiv: Tsentr uchbovoi literatury.

Lazarovych, M. V. & Lazarovych, N. A. 2012. *Istoriia Ukrainy: vidpovidi na pytan- nia ekzamenatsiinykh biletiv: navch. Posib [History of Ukraine: Answers for Examination Questions: Educational Book].* Kyiv: Znannia, 2012.

Lazarovych, M. V. 2013. *Istoriia Ukrainy: navch. Posib [History of Ukraine: Educational Book].* Kyiv: Znannia.

Maєr, R. 2017. *Vvedenie. Obraz Evropy vo vremena peremen. Reprerentacija ucheb- nikov istorii v stranah Vostochnoj Evropy [Introduction. Image of Europe in the Period of Changes, Representation of Textbooks on History in Eastern European States].* L'vov: Panorama. S. 5–12.

Образ Европы во времена перемен. Репрезентация учебников истории в странах Восточной Европы [Image of Europe in the Period of Changes, Representation of Textbooks on History in Eastern European States]. 2017. L'vov: Panorama. Pasichnyk, M. S. 2006.

Istoriia Ukrainy: derzhavnytski protsesy, rozvytok kultury ta politychni perspektyvy: navch. Posib [History of Ukraine: State Establishment, Culture Development and Political Perspectives: Educational Book]. Kyiv: Znannia.

Панібудьласка, В. Ф. & Деревінський, В. Ф. & Макогон, В. П. & Тороп, А. В. 2007. *Історія України: Конспект лекцій [History of Ukraine: Abstract of Lectures].* Kyiv: КНУБА.